

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээ

№ 67 (16227) ♦ 2000 чылдың июнь 20, вторник ♦ Ат салган шагы ♦ Садар өртөз 3 рубль. 19.40

Чазак кежигүннери — Сүт-Хөлге

1. УШ АЙНЫН ТҮҢЕЛИНДЕ

Тыва Республиканын Чазак кежигүннери, сайыттар, оларнын оралакчылары, республика деңгээлде удуртукчулар, тускай эртемнелер бо чылдың апрель болгаш май айларында Сүт-Хөл кожуунга практиктик дуза чедирер талазы-биле хөй күжүрүн-биле ажилдаа.

2. ГЕОГРАФТЫГ ТУРУЖУ

Тыва Республиканын Сүт-Хөл кожууну 1941 чылдың октябрыда тургустунган. Районнарны санын кызырар, ооң чер-девискээрин калбартыр шимчээшкинге Сүт-Хөл кожууну 1960 чылда таварышкан. Кожууну ичкан Чөөн-Хемчикке каттыштырган. Ук девискээрин эрге-байдалы бир совхоз кылдыр хеп-хенертен кудулап баткан. Ук девискээрин кожуун деңгээлинче 1983 чылдың апрель 25-те катап көдүрүп үндүргөн. Хем ол чарында болганын кожуун ол чеди чыл дургузунда улуг-ла деткерип чадашкан. Кол чылдагыны экономикактик кризис болбайн аян. Ту-дуг-суур, ооң инфраструктуразы оң ажыл чыл дургузунда сагыш ышкаш чок-хенертен тутуна берген билдингир. Шаг-үе, быжыг будуш-туруш анаа негеттинер.

3. КОЖУУНДА АМГЫ БАЙДАЛ

Тыва Республиканын чазак кежигүннери эртен патициала кожуун төвү Сүт-Аксы суурну чагырга бажында хурал эрттирген. Сүт-Хөл кожуунун социал-экономиктик байдалын доктаамал экижидерин курлавыры долузу-биле ажил-латтымай турар. Экономиктиг чаартылгаларның үзүк-соксаал чок болуру, эптиг, ажилгы арга-хевирлер чедир чоруттунмай келген. Чогум садыг, пассажирлер аргыштырылганы болгаш чүк сөөртүлгези колдап турар.

Чурттага оран-савазын чогу, орук-суурну, электр энергиязын, телефон харылзаанын, телерадиоамчылдыгын, паралаа продукциянын үзүктелешкининири-биле холбаштыр кадр айтырылгы болур-чогууру-биле шийтирелтинместеэн. Даштыкы дил башкыларын, ханы адырларга тускай мергежилди эмчилерин чедишпези чыдап айтыры бооп турар. Эрге хоойлу үрээшинерини саны кызырлаза-даа, кара өш-биле үлүгеткен өдүрүшкүннер, үптээшкин, мал оору кедереп турар.

Кожуун бюджетиниң орудгалыг кезеэн көвүдери дээш чамдык хемчеглерни чорудуп турар. Чазак, өске черлерден сайгарлыкчыларның чурттакчы чондан көдээ ажилгыш продукциянын санын алырынның үндүрүп тургусканы.

Балык туларынга, аргаарыг иштинче киргенин ажилгаарыга болгаш өске-даа ажил-чорудууларга бот-үндүргүч хемчээли 16,2 муң рубль четкен. Ону моон соңгаар-даа ажилгаарыга негеттин турар. Ыччалза-даа кожуунда социал-экономиктик байдалын доктаамал экижидерин курлавыры долузу-биле ажил-латтымай турар. Экономиктиг чаартылгаларның үзүк-соксаал чок болуру, эптиг, ажилгы арга-хевирлер чедир чоруттунмай келген. Чогум садыг, пассажирлер аргыштырылганы болгаш чүк сөөртүлгези колдап турар.

Продукцияны ажилда-га кирер ужурулгуду-тур баазазы, көдээ ажил-агынын аңгы-аңгы хевириниң көдээ ажил-агынын сан-хөө кризисинге чытыр бастыра берген.

Кожуун сугаттыг шөлдөр талазы-биле республикада ийги черде турар, 2882 гектар девискээр сугат-биле чүс хуу хандыртылган. Ыччалза-даа көдээ ажил-агынын тараа үренинин фондзу чок. Урезин дээш хол су-нуп диленири уламчыла-шышаан. 1999 чылда 626 тонна, 2000 чылда 270 тонна тараа үренинин күрүне кожуунга үндүрүп берген.

Сугаттыг тарылга шөлдери, суг курлавыры, арга-арыгны теттүмөс байлаа, анныр, өдүк-ты-выш ажилы чеже-даа кы-жи күжүн хереглээр. Ыччалза-даа ажил чоктарын кожуунда саны 800 кижиге болуп турар. 1998 чылда деңгээрге, эртен чылын сүт болгаш дүк бүдүрери кудулаан, мыйныстыг бо-да болгаш чылгы малдың бажы кызырлган. Социал адырны объектилерин белектээри, ажилдадыры оон дээрлестөөзүн. Сүт-Аксы ортумак школаның тууду, Ак-Дашта ортумак школаның спортзалы, Иш-кин суурда фельдшер-акушер пунктунун болгаш

Хүндүлүг номчукчу!

Бо чылдың ийги чартында "Шын" солунуң чагыдылгазы чоруп турар.
Чартык чылда чагыдылга нитизи-биле **95 рубль.**
Ону додаргайлаарга мындыг: солунуң чагыдылга өртөз **30 рубль.**
Почта чедирилгези дээш **65 рубль.**
Бир айда — 15 рубль 80 коп.
Үш айда — 47 рубль 50 коп.
Организацияларга — 150 рубль.
Чагыдып алырынче далакчылар! Номчунар, бисче бижирер!
ЧАГЫДЫЛГАНЫ ХАРЫЛЗААНЫҢ БУГУ САЛБЫРЛАРЫНДА ХҮЛЭЭП АП ТУРАР.

Чөвүлел хурал

ЧАА УГЛАНЫШКЫН-БИЛЕ

Июнь 15-те ТР-ниң Чезак бажында Тыва Республиканың тус чер бот-башкарыга чөвүлел хуралы болгон. Ону ТР-ниң орелажы президентини А. А. МЕЛЬНИКОВ амыткан. Бодунун чугазына ТР-нин Президентини Ш. Д. Ооржактың чоокта чаа үндүргени "XXI чүс чылче — экономиканын өздүк-дези болгаш чоңунун быжыккан эрге-чагыргазы-биле кирер" деп чоңга болгаш Дээди Хуралына (парламентинге) Айт-калынын ужуру-дузалыны, оу амдыралга ботталды-рарына чер-чер эрге чагыргалары улуг ролду ойнарны ол онзалар дем-делгээ.

Оун улаштыр хуралды ТР-нин Президентиниң Администрация Эргелек начальвын ооралакчызы Б. Д. Сат даргаалаан. ТР-ниң тус чер чагыргаларында кадрлар полити-канын ол талазы-биле чорудуп турар ажилдың бай-далын чугаалашкан. Бедик мергежилди анык кадрларын белектээри болгаш оларны билин бедир ажилдарын ко-жуунда кошканын демделгээ. Бо талазы-биле Каа-Хем болгаш Кызыл кожууннар чүгээр ажилды кадрлар со-кулуна талашы-биле эи кошка ажилды кожуун-нарга Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга хамааржыр. Ук кожууннарда специа-листтерни хөй кезин тускай ортумак эртемниг, а чамдыктарынын мырзыл тус-кай эртемни чок. Тес-Хем Таады кожууннарда

кандыг-даа хоойлу, дүрүм күш чок деп харылаан. Кызыл кожуун чагыргазы-ның даргазы Н. Ч. Ооржак специа-листтерни камга-лаар чорукче чылганнар-ны кичээлгеин углаан, солун дамчыштыр чамдык кижилерни оон болун балдырлап туруп бер-генин, оон коллегияларын болгаш Чазак кежигүннеринде кым-даа аңаа болушпааныга хо-му-далын илереткен. Каа-Хем кожуун чагырга даргазы С. К. Долгар сөс алгаш, дүрүмлер дугайында хоозун чугаа кылып тур-байн, чангыс аай Россия Федерациязынын Хоойлу-зувуга чагыртыры келиг деп бодунун болайын иле-реткен.

Тес-Хем кожуун дарга-зы Б. С. Шырап сөс алгаш, оон кожуунунда Те-дээлекчилер хуралынын бюджет айтырылгы шийтирелзине улуг үлүүн кирип турарын, оон-биле кады ТР-ниң чо-нууну Улуг Хуралын кым-даа таратпаанын, удавас ол бодунун ажилын эге-лээр, Тыва Республика-ны Конституциязынга эдилгелери кириени чылганнарга дынаткан. Бердинген саналдарын хүлээп ап, чаа угланыш-кынын ажилдар док-таалды хурал хүлээп ал-ган.

Прокуратура төлээзи регистрация эртпээнде,

Борис ОНДАР.

Мөөрей

"ЭҢ ЭКИ АНЫЯК ЭМЧИ"

Ындыг аттыг мөөрей июнь 16-да Кызылдың ийи дугаар поликлиниказынга болгон. Ону эгелээриниң мурунунда эи поликлиниканың эргелекчи Е. Д. Оюн бодунун коллегаларына Эмнелгө ажилдакчыларын хунун таварыштыр байыр чедиргеш, ТР-ниң Кадык камгалал яамызынын сайды Кудеректин, Кызылдың хоорай чагыргазынын даргазы А. Ю. Кашинниң телеграммаларын номчашан. Оон соонда бо Байрлал хунунгө турсааткан спартакиадага эи киришкен тилекчилер С. С. Күжүгет, С. Ф. Доцко, М. С. Куулар, О. В. Дүмөн-Баир, Л. Ш. Сундуу оларны мактап, өртөктик белектер-биле шаңчалаан.

О. В. Дүмөн-Баир биле реабилитация салбырын эң анык эмчи киришкен. Олар дээрге 1-ги участка эмчи албанында Эльвира Дамбаевна Монгуш, Любовь Кара-оолов-на Сат, 2-ги участка эмчи албанында Шорана Дам-диновна Дорущ, Оксана Сандый-ооловна Сагаан, реабилитация салбырын-да Кама Опанасовна Ондар, Инга Сергеевна Хайжок, хирургия салбы-рында Луиза Шыраповна Сундуу, Орес Викто-рович Дүмөн-Баир, Мака-р Делгерович Ооржак.

Бирги ээлдеге эмчи мергежилге хамаарыш-кан үш-үш айтыргаларын конкурстун кежигүнне-ринге жюри салган. Анаа эң анык харыны хирург

Борис ДЫГЫНДАЙ.

Сөөлү школары шыгдалдар

ШЫДАВАЗЫНАРЗА-ДАА — ЫНААР ЧҮТКҮНЕР

Бо чылын бааза-ла муң-муң школары сөөлү школары шыгдалдарын дужаан, аттестатты холга туруп, амыдыралдың узун оруунче айтанып туралар.

Сөөлү школары байырлал көжээни. Өөрүшкү болгаш муңгалдык карак чажы. Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театр-нынга чаңчыл езуугар тыва-турк лицейин бо чылгы доозукчуларын байырлыг кежээни болуп эрткен. Сценада Тываның, Турциянын, Россия-нын күрүне тухтары тода-зы-биле көстүп турган. Чүзү-бурун өнүг шар-лар, айыраң-каас чечек-тер...

Тываның, Турциянын, гминери залга чаңгыла-рган. Тыва-турк лицейин директор Тамир Кыржа эртен чылын бо сценага турк дылга, а бо чылын тыва болгаш орус дылдар-га чугааласкан турарын айткан. Ычангаш ол тыва дылга доозукчулар-га ак орукту, күзелдерин бүдүп, аас-кежиктиг болу-рун йөрээген.

ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комите-диниң даргазы В.Д.Март-оол сөс алгаш, "Уфук" фондунун Тывага болгаш тыва-турк лицейге чедир-

ген үлүг-хузу дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Эртен чылын лицейниң доозукчуларын 99 хуу-зу чурттуд аңгы-аңгы дээди өөредилге черлеринче кирип алганын онзалар, бо чылын апрель айда кез-рээ езуугар ховар дээш дээди өөредилге черле-ринче база-ла бо лицей-ниң доозукчулары хөй ке-зинде кирип алганын онзалар демделгээ. Оон аңгыда ол даштыкыда эр-кен чылын 33 студенти-лерге 40 млн. 800 рубль-ди үндүрүп бергенин чу-гаалаан. А доозукчуларга чедикшини, кадыкшыл-ды, өөрүшкүнү күзөөн.

"Уфук" фондунун дирек-тору дээрги Саадеттина Басера бөгүн силерни өөрүшкүнү үлөжип чедиң келгенине аажок өөрүп турарын чажырбай

чугаалаан. Лицейниң доозукчуларын канчаар доосканы хөөредиг чокка карака көстүп турарын айтып, тыва-турк лицей-ниң директоруна, башкы-ларга улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен. А доозукчуларга ада-нелер болгаш башкылардан чүгле эки чүвени үлөжүрүп ап, эки чүлүк чүткүрүн, чурттагалга кандыг-даа бергелерге торулбайн, чара чүткүп үе бээрин күзөөн.

Тываның Нийти болгаш профессионал өөредилге яамызынын сайдынын ооралакчы И.А.Ооржак "Уфук" фондунун удур-тулгазына онзагай байыр-ны чедирип, ирак Турция-дан бо онзагай байырла-га киржири-биле чедиң келгенине өөрүп турарын чугаалаан. Тыва-турк ли-

цейниң өөренкичлери Россия, республика черге-лиг олимпиадаларга ша-наандыг черлерин ап тур-ганын онзалар демдел-гээ. Ычангаш чурттуг аны-быр дээди өөредил-ге черлеринче бо лицей-ниң доозукчулары кирип алыр дээрзинге чыгыныг турбазын база катап ба-дыткап чугаалаан. Доозук-чуларга кая-даа баргаш, төрөөн черин, төрөл чо-нун утпайн сактып чору-рун күзөөш, "Уфук" фон-дунун президентинге байырлыг өргүдүдү су-ган.

Ол кежээ байыр чедир-вишичинери хөй болган. Россиянын уруглар фон-дунун Тывада салбырын-ның даргазы С.М.Ооржак, Тываның ИХЯ-ның сайды-нын ооралакчыны В.Л.Туров, Кызылдың №1

школанын башкызы О.Т. Намзай дээш, өскелерни-даа адап болур.

Кандыг-даа байырлал тыва чоңун чоргааралы көөмей, сыгыт, каргыраа чө эрткен. Ычангаш чө кежээге Кызылдың уран чүдү училищениң "Чагы-Хая" ансамбли аян туткан. Оон соонда

Адыгы Бегзин-оол олар-нын "Кайда сен?" болгаш өске-даа солун чүдүлери чылганнар улуг соуу-ргал-биле көргөннөр.

Эң-не сагыш чованчыг, дүвүрениң үе аттестат-тар тывасканы. Баштай алдын болгаш мөңгүн ме-далдарын, оон соонда 4-5 доосканыга аттестат-тары болгаш кижиге бүрүзүнге лицейни тус-кай медальондарын ли-цейин директору Тамир Кыржа тываскан. Сөөлүнде бо чылдың доозукчуларын мурунун алдын медальдың эдилек-чилери хүрээлп каан ток-пака чаңчыл езуугар ка-дагны кадап каан. Ол дээрге утундурбас төөгү-дүр.

Уруно БАЗЫР-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаалдары

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ В.В. ПУТИНГЕ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) АЙЫТКАЛЫ

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Айыткалының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаалдары болза:

1. Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Айыткалы хүлээп алыр.

2. Бо Айыткалды Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге болгаш массалыг информация чепсектеринче чорудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы

Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай,
2000 чылдың июнь 15.
№ 580.

Хүндүлүг Владимир Владимирович!

Россияның Президентизинин күрүнежилгенни быжыгларынче угланган күженишкенин Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) деткип тур. Эрге-чагыранның аай-баш чок чоруундан, хоойлу барымдаалавас чорук-биле демиселге оон чуну-даа кыла албанын улус могап шайлай берген, ынчангаш Россияның чаа Президентизи болганыңарда, Силерден шийтирлиг хөдөлүшкенин маан туурар.

Россияның девискээ-

ринге чаңгыс аай эрге-хоойлулук чорукту тургузары Россияның амгы нийтирелиниң чүткүлүгө харылап турар болгаш бистин чуртувустун доктаамал бурунгаар хөгжүлдесинин, оон ишти нарын айтырылганын шийтирлээринин эргежок чугула негелдизи болуп турар.

Россияның Чингине прокурору В.В. Устиновтун Россия Федерациязының субъектилеринин уставтарын болгаш конституцияларын чуртунд Ундезин Хоойлузу-биле бир ай дургузунда дүүштүреринин эргежок чугулазын, ол хуусаа

эрттерге прокуратура органнары чөрүлдээлери суд чуруму-биле чайдлар эргелиг болурун айтыркан чугаазы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Силерге айыткал кирип тур. Конституцияларда бар чөрүлдээлери эдер талазы-биле бистин республикада ажылды Россия Федерациязының Конституциязы күштүг болуп эгелээн хүндүн болур-ле чорудуп турар. Нийти каттышкаш 63 эдилгени ам кириген. Арткан карышкартарын сан-данзын тургускан болгаш оларнын

юристика талазы-биле экспертиказын кылган, оларны чайладыр ажылды бодувустун бирги ээлчегде сорулгавыс деп санап турар бис. Ынчалза-даа Тываның Конституциясында бодамча чок байдалдыг ескертишкенин оон камгалаарының аажок нарын аргазын айтып каан. Тыва Республиканың парламентизин республиканың Ундезин Хоойлузун хүлээп алыр эргелиг, ону харын 1993 чылда хүлээп алган-даа, ынчалза-даа республиканың Конституциязын оон ескерилгелер болгаш немелделер

кириер эргези чок. Ол дээрге өске органның — республиканың Президентизи биле парламентизинин чөпшээрешкенин шийтирлээринге үндөзүлгө, эдилгелер хүлээп алыр, Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (сөздизинин) конституциясы оонгаай эргези-дир.

Оон ангыда Тыва Республиканың Конституциязын эзугаар республиканың Ундезин Хоойлузун Россия Федерациязының Конституциязы-биле кол-ла карышкар болуп турар Бирги эгезинин чүүлдерин чүгле бүгү улустун ре-

ферендумунун аргазы-биле ескертип болур болгай. Референдумну база Улуг Хуралдың (конститусчу хуралдың) хуралдарын эрттиреринин чурумун болгаш хуусааларын хоойлужулга-биле шыңгы айтып доктааткан болганда, Россияның Чингине прокурорунун адааны кыска үеде оун эрттирер арга чок болуп турар. Тыва Республиканың соңгукчулары Россия Федерациязының Президент сонгулдаларына Силернин кандидатура-нар дээш хөй кези бодулаш, күчүлүг Россияның база күштүг күрүне эрге-чагыргазының идея-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУКЧУЛАРЫНГА БОЛГАШ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ АЙЫТКАЛЫ

Тыва Республиканың соңгукчуларына болгаш Президентизинге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Айыткалының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаалдары болза:

1. Тыва Республиканың соңгукчуларына болгаш Президентизинге Тыва Республиканың (парламентизинин) Айыткалы хүлээп алыр.

2. Бо Айыткалды Тыва Республиканың Президентизинче болгаш массалыг информация чепсектеринче чорудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы

Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай,
2000 чылдың июнь 15.
№ 581.

Хүндүлүг соңгукчулар! Хүндүлүг Шериг-оол Димжинович!

Тыва Республиканың Конституциязын федерацияны-биле дүүштүр дээш Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (сөздизинин) ажылынга удур хөдөлүп турар деп Дээди Хуралдың адында шыңгы буруудады шыкныны сөөлгү үеде чугаалап турар апарган болгаш оон-биле холбаштыр республиканың парламентизин тардыр чыгы дугайында айтырыг көдүртүп турар. Дээди Хуралдың ажылын шак ынчаар көрүп турар республиканың чамдык удуртукчуларының албан-эзузунун материалдарында илереттинген болгаш айтырылгала-

га харыларында база чугааларында айтыр-ган.

Конституция талазы-биле чөрүлдээлери чайдлар-биле республикада тургустунган байдал бөдүүн эвес болгаш республиканың удуртукчуларының база депутаттарын сагышсыралын чөптүү-биле болдуруп турар. Конституцияга дүүштүр Тыва Республиканың Ундезин Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерин Улуг Хурал кириер оона эргелиг. Улуг Хуралга хамаарыштыр күүсекчи база хоойлужулга эрге-чагырганың аразын-да ындыг-ла кол чөрүлдээ чок дээрзин черле хүлээп көөр апар. Республиканың Ундезин Хоойлузун сайзырагый-

жыдар ужурулук, чонун күзөл-соруун илередиер орган Тывага эргежок чугула — ону Тыва Республиканың Конституциясында бижип каан. Оон шийтирлери хоойлу болуп ужурулук дээрзи кымга-даа чигинип болбайн турар. Улуг Хуралдың ажылынга парламент шын-на сеткили-биле сонуургалды.

Ынчалза-даа Улуг Хуралдың ийги чыжынын сонгулдаларының талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктарын база Төп сонгулда комиссиязының доктаалы федералдык хоойлужулгага чөрүшкөк болуп турар, ынчангаш хоойлууда дүүшпес деп Тываның Дээди суду санаан, Россияның Дээди суду ол

шиитпирни шын деп бадтыкан. Ынчангаш ам Тыва Республиканың чонунун соңгааны Улуг Хуралының (сөздизинин) дүрүм эзугаар болган, болбаанының дугайында айтырыг Дээди Хуралдың (парламентизинин) эргезинден дашкаар туруп турар болгаш суд органның чугаалажып көөр чүүлү болуп турар. Эрге-чагырганы аңгыларынның принципин эзугаар депутаттар суд эрге-чагырганың эргезинде айтырылгала холгаарлап кирир эргези чок.

Ынчангаш ам Улуг Хуралдың ажылын катап эгелээринге дузалаарын чыгууда парламентизинден дилеп, кызыдып, харын чок болза оон ажылын уламчылар кылдыр

чөпшээрелин бээр, чок болза тардыр-даа апарыла чедир деп негелде хевирлиг илереттинген айтырылгала эки-ле бидинмес-тир.

Элдеп чүве

КАЙГААР-ДЫР МЕН

Уй-балай, чурум чок чоруктар көвүдээ. Ол кажан, канчап чурумчуур, орталаныр чүве ийик. Ылангы чонун аргыжылгазы (пассажир) хөдөк баксыраа. Күрүне автоустарынын рейстеринин чаралдары автокызалда (Кызылда) чок. Апрель 18-те Кызылдан Ак-Довуракче улуг автобус 16 шакта үндү. Ындыг рейсти бир дугаар көргөним ол. Самгалдай баар билет айттырарымга, кассир "Самгалдай автобус үш хонгаш, 14 шакта үнер" деп чугаалады.

Постоянныга 3 киж и арагадан өлгөни диднадым. Ийи кижини чаңгыс хүнде ажааган. Диднабаны та чеже киж өлгөн. Черле Ак-Довурак болгаш Кызыл-Мажалыкта "адрес" кончук хөй-дур. Пиволяр 7-ден 15 рубль чедир аңгы-аңгы өрткөтүр. Ол суксуну шаандан-на "апар" киж мен. Постоянныга 15-тиң пивоун иже каапкаш, ижин курлуп, кузуп пат болдум. Хөндүм-даа калды. Ак-Довуракка "адрес" арагазы ижилкеш, меделерим оскувуп, ийи ховук "сөздөң-недим". Бурган, өршээ. Харын-даа амылгы аркан мен — деп бодоп чор мен. Арагадан кижилер өлүп чорбаан. Амгы үеде хөй-биле арагадан өлүр апарган.

Кызыл хоорайда Улусчу чогаалдыг бажынынга орууру, суму чагыргазы, хөй-ниити организациялары, чону-биле сырый харылаалыг ажылдап чоруур мергежилге бердигинен участок төлээзи дээрзин ол демделди. Эң эки ажылы дээш Аркадий Васильевич 1998 чылда ТР-нин Президентизин Ш.Д. Ооржактын Хүндүлел бижир-биле санаатканын база дынантты.

Сценда милиция ажылдакчыларынын оюн-тоглазын көрбүшан, маадырмын ызырты маанп эгелдим. Сактырымга, орус урууглар чогаалында Степа даай дег хөлчөк узун, фуражжалы киж чедип көрүшкөк. Ынчап олурумда, Чеди-Хөл кожуунга ИХЭ-зизин даргазы подполковник В.Н. Майынды чанымга бир ажылдакчы эккедди. Кижинин эки ажылын эшмайр, чону үнелеп, илередер дээр болгай. Ынчангаш чоноумга таныштырыксаан маадырмын оон кады ажылдап турар өөрүңү дузазы-биле тип алдым. Ам мээң-биле узун сынын борда, хөрээ делдем, борбак кара карактарлыг, хүрөң шырайлыг эр чугаалажып олур. Бодуңа дугайын шоолуг чугаалавас, ажыл-херек, шийтирлээри берге айтырылгала дугайын колдап чугаалаар киж болду.

Тыва Республикада иштики херектер албанында эң эки участок төлээзи деп санадыр турар-дыр силер. Оон чамды чүдөл? — деп, Аркадий Васильевичтен айтырдым.

Эш-өөрден арта берген чүвө-даа чок. Олар-биле бир дөмөй ажылдап чоруур киж мен. Ынчалза-даа бодумун эвээш-биле дуржулгандан алгаш көөр чүве болза, бир дугайы суурга аныктарың "чалгаартамын" болзаар киж мен. Ажыл чок аныктарын чок болза башкылары-биле сүмележип тургаш, чүгээр шыраак өөренип турган эртемни аайы-биле өөредип чорудуптар, чок-ла болза сонуургаар ажылын тыпчы бээр бис. Участок төлээзи бооп ажылдап берген эге чылымда сул шериг назыны четкен болгаш астын, үезинде чорбайн турган оолдарын чып тургаш, 44 кижини бодум Кызылга эккеп, шериг албанынче үдөдим. Оларнын аразына чурум үрөп, херекке онаажыр чазып турган оолдар база хөй чүве. Ам ол оолдар "эң чурум чок" дирткеннери безин дээди, ортумак өөредилге черлеринче кирип, артында чамдыктары шагдаалы берип, мээң-биле кады хөй-ниитинин чурумун тудуп турарлар. Сөөлүнде кээп кижиге өөрүп четтирелер-дир. Черле ынча бо эргиделиг үе-чадада кижилерин амыдыралга сонуургалын оттурары чугула.

СУУРДА АМЫДЫРАЛ-ДЫ хөй талалыг, солун болдуур, солун тематиктиг кежээлер эрттиреринге аныктарга дузалаар дээш, олар-биле болгаш бүгү-ле көдээ албан чер-

КОНКУРСКА

"ЧОНУ ДЭЭШ ААРЫП ЧОРУУР"

сонгуп алган. Ынчангаш амга чедир ук суурнуң ынак оглу бооп, чоноңу бузурелин шыңзыдып, эки ажылдап чоруур.

ЧОНУНҢ КЕЛИР ӨЙҮН ажы-толунуң келир өйү-биле дөмөй бодап, сагыш човап чоруур Аркадий Васильевичтин эптеп чок удурланымчылары — оорлар. Чүгө хуу кижилерин, малчынарнын эвес, бүдүн Тыва Республиканың мал жыл-агынын дөзүн үзе "хемирп чоруур хээкчилер" — оорлар. Мал оорлар чорук Тыва-да социал аарып болган. Анаа удур демиселди шыңгырадыр дээш бо чылдың март 11-де Шагаан-Арыг хоорайга иштики херектер албанынын ажылдакчыларының зона хуралына Аркадий Васильевич бодунуң саналын берген. Оор-биле чүгө ийи чаңгыс участок төлээлери эвес, бүгү ИХЯ-нын чер-черде ажылдакчылары бир деминг чоноңу эвилеп демисежир үзе келген. Оон башка каш чыл эртсе, Тывага дүктүг даваныр мал артпас кылдыр оорлар төдөр деп барган.

Кызымак ажылы-дээш хөй шаңнал-макталдыг, "Милициянын тергини" хөрөк демдээнин эдилекчизин улуг лейтенант А.В. Натпит-оол чедикшикенин-биле кызыгаарлаттырмай, оорлар-биле демисежиринин чаа аргаларын дилеп, чогаалдыкчы езу-биле ажылдап чоруур.

Борис ОНДАР.

Тыва милицияның 75 чылынга дургуннарның туттурганы

Бистин чурттап чоруу-руус чырык өртемчей-вистин дриг амьтаннарның эн-не бедик медерелди киж. Оон шак ындг сайзыралга канч чеди келгеня К. Энгельс-тин номундан номчуваан киж ховар-ла боор. Кижини чуртталгазында таваржы ак, кара күштер бот-боттарынга удур туржуп турар. Оларын Буддизмниң (сарыг шажыны) философияны мандыг кол үш кезекке чарган. Сагыш-сеткилдин алдагалдары, аас-дылды үүлгедиглери.

Эн-не айылдын мага-боттун талазындан күш-биле кылр үүлгедиглер, тодаргай-ларга: өлүм-чидим-биле холбашкан херектер; оор-сук; күштөп-күчүлүшкүн. Ону баш удур болдурба-зынга хамаарыштыр хүрээ-хиттинг лама-башкы-лары суртаал ажылын чон ортузунга чорудуп эгелэ-нин болдунур таламдан деткир киж-дир мен.

Корум-чуруму камга-лаарынд, анаа удур кан-чаар демисежириниң ме-ханизминеи хоойлууда дү-рүмчүлүк, магадылап бы-жылаан. Шак ол эрге-хоойлуун дүрүм-саавыр-ларын эки бөлбөзүстүн харазы-биле кавдыг бай-далда келгенности мас-салыг информациянын чепсектери хүн бүрү чы-рыдып турар. Шак ындг берге үеде аас-кежиктиг чуртталгавысты магады-лап, биске удур карак чивеш аразында болу бээр кара күштерини оруун дуй туруп турар милицияныс бодунун төөгүлүг эрткен оруунун 75 чыл болган юбилейин демдгелээр деп турар-дыр. Оларнын хей-адын көдүрүп, өмөк-дөмөк болуру-биле бо бөлүк материалдарын бижидим.

1943 чылдын күзү тур-гав. Кызыл-Тайга шко-лазын Ишкин чурттуг

өөреникчи оолдары Хем-чик кыды арыг кирип, септен балыктап чорааш, Көжээ чурттуг Бичиннай-ны алгы тону, халбанныг бөргүндөн өөрү танып кор-генин интернатка чеди ал-гаш, чугаалажып орга-ны диннаан мен. Бичи-най Ооржак аар кем-херек үүлгеткеш, Кызылдын хо-рудгал черинден дургун-нааш, Хемчик арынга ба-лыктаан оолдарга тавар-жыканы ол болган. Ол бо-дуну аал-ораны Көжээ-же-да барбайн, инан бу-дуп Ишкин Дөнгелин-тинге кыштап чыткан. ТАРН кежигүрү ол үениң баса бэр шыраак дээр ху-вискаалчызы Лопсанд Ондар шолазы Луузан сугга доктаган. Бичиннай кон-чуг мөгө-шыраак киж. Келген доран аалдын ыш-дажын белеткээр, ка-жаа-хоразыны аштап-ары-галар, көрженин хоорар, хоюн катарар дээр, чү-ү-ле херек болдур кылп берип эгелээр. Аал-даа аажы-ду-залыг кижиниң кел-генине шуут-ла амырап калган. Ооржактын дур-гуннаанын дугайында бүдү чугааны аал ишти-нин улуу диннааш, кор-гун-сепсти эгелээр-ла, анаа чү-ү-дү-дү билдир-пейн, чажыт диннадыны суму даргазына дамчы-дып четтигипкен.

Кожуунун иштиги хе-ректер органынга чагыс шагдаа ажилдап турган деп диннаан мен. Ол үеде улустун фамилиязы, ада-зынын ады-биле адавс. Чүгүле адны алаар. Оор-жакты тудур дээр шагда-ан Дүдүпаа джир. Дур-гунун доктаай бергени аалынга ол бүдү чедиң келген. Аал ээзи оон кел-генин баш бурунгаар би-лир болгаш хемнин ба-жында айттар тудуп эк-кээрэ-биле дургуну ай-былапкан чүве-дир. Келген шагдаа чугаа аразында

Лопсандан "Бис ийи дур-гуну тудуп шыдаар бис бе" деп айттырган. Лопсанд ооржак, "кончуг шыраак оол-ла-дыр, мен хөөкү-үнү канчип эш тыртар сен, ат эзынган чөлдүр өшкү ыш-кажыл мен" деп шыны-ва чугаалаан. "Ажырбас боор оо акым, арзыланы арга-биле ужурап джир ыш-кажыгай" деп, шагдаа харылаан. А өршээзи, бодун-на болгаан-көр, огу-лум дээр кырганы өрү тейлээр.

Дүдүпаа шагдааны дур-гунууга эзураар чыш-кынга кады чыгаш, чүк шыны-биле шип алган олурда, ыт ээрген соонда дургуну-даа келген-не. Айттарын экилдип бе, огу-лум. Соока догдан боор сен. Дөр бажыче эртекеш, идик-хевик ужулгаш, шай-лад, чемнен дээрге, кыр-ганын аайы-биле кандыг-да сезик чокка чемени берген. Чемненген кижини чанынга орган ашап хеп-хевиртеп тура хала-лаш, дургунун ийи бу-дундан бөле-хаара куужак-тааш, "шымдарар-лекте-нер" деп алгырар орта, ашакты ийи буттап тевер орта, ол салыр суугуру аш-каш, эжиң аксынга ты-рылдыр дүшкен. Чышкын-да шагдаа тура халаан ол-чаан баргаш, уран тудуп өөрөгөн ген алгыс аразы ажылааш, кандыг-лаа бергедээшкн чокка ба-лап алган. Лопсанд Ондар-нын төжүңү омажын сый теккен болган.

Кызыл-Тайга школазын-га өөренип турума, Ша-нгыр-оол дээр акый шко-ла бо-ла келир. Сөөлүндө-сөөлүндө ону шуут та-ныыр апарган бас. Оон кээп турганы анаа эвес, школаны доозар деп бар-ган он сес хар үези-ле боор. Тываларызыс улуг каттышкан карактарлыг, улуг думчуктуг, долуг хө-ректиг, бир эвес ийи ка-

рак аразынга кара менниг болган болза шуут-ла ий-дий кыстар олчаан угбай-ны долганп турган бооп-тур ийи мон. Ынчан чаа-дайын болуп турган, кон-чуг кадыг-дошкун чылдар-ла болгай. Элээр үе эр-кеведе, Шаңгыр-оол акый база дагың чедиң келген. Ам мырнай киж таныр аргажок алдын-сарала идик-хептиг, хола беш адыр баштыг курунда дор-зук дээр хол боолууг. Би-чии улустун сооургавас чүвези бар эвес. Холуң боозун көргүс деп эрзе-жиң, дилээрвиске сарыг булгаар хавындан ужул-гаш, канчаар адарындан өрү биске айтып берип көргүстү.

Аар кем-херек үүлгет-кен Ондар Ыймаажып Кы-зылдын "кара-бажыңны үрээш, Улуг-Хемниң кы-дын куду арыг ишти-би-ле чаштып дургуннап бар чыдырда, дургун шагда-ан дурга чыгаш кээр орта, чепен чыткан доштуг сугже халааш, көзүлбей бады барган. Сугга дүң-дүп өлген деп актың шагда-лар тургускан.

Ондар Ыймаажыптың кожуу девискеринде чо-руу турарынын дугайын-да мездэ Кызылга динна-лып келген. Ону тудуп эк-кээрэ-биле Кызылдын ка-ра-бажыңны орус ша-даазынга даалга берген. Ол кожуунга чедиң келир-ге, анаа дузалажыры-биле Шаңгыр-оолду иштеп бер-ген. Дургун боду кончу-гаа дуржок, кайгал, орус дылды эки билр киж джип таныр-билр улуг-зуну чугаазында база диннаан мен.

Бо таварылгада кандыг-да бергедээшкн, шүддө чокка дургуну тудуп ал-ганар. Тудуп алган киж-живисти Чаалаага че-диржиң берей деп, Ша-нгыр-оол Кызылдан келген эжинге чугаалаарга, "Дур-

гунуну чүгүле бодун эвес, борбак бажын чедирер даалга алган киж мен, чааскаан ажырбас мен" дээр ынаваан. Хемчикти дош-биле кежиреш, Теве-Хая үстүнде Кызыл-Чы-раага бар чыда, та чүдөн болган чүве, дургун-биле шагдаа анаа содалашкан. Шагдаа дургунунуң бир та-лакы адыжының иштин чара бооза-лаа, нагааны дургунга барганында ат-тырып алган. Элген шаг-даазын чагыс-биле ораа-ган, эл чарының кирип кагаш, хар-биле хөөп каапкаш, улаштыр дургун-вап чорупкан.

Ону тудар берге даалга база-ла Сат Шаңгыр-оол Белековичке таварыш-кан. Анаа дузалажып кыл-дыр өөренип турган оло-чөвнер эштеп берген. Дур-гун мен дээр тос-тостун соогууда кайнаар баар боор. Честез Арамайын кыштаанга быжыглангаш, боолу чыдыкан. Шаң-гыр-оол дургуну тудуп ал-гаш дээр чеже-даа дун-хуну эрттирп, болду-нар-ла хемчеглерин алган, ыңчалза-даа түнел чок болган. Честез Ондар-биле сүмөлешкеш, аалда хо-гадаан "аалчыны" тудуп алгыры дугурушкан. Честези эртен даң бажында мал үндүрген киж болуп алгаш, эжитки аждар ор-та, ону билип каан дур-гун доран-на боолаан. Бурган өршөөк оо этке дегейиң барган. Ол ден эвес сегиржиң алышкы-нга дургун боду когаран, туттурган. Шаңгыр-оол Белекович ыңчан аваан-гырын, эрес-диямын, шыраан көргүскөн...

Бо хүнерде бистинг ара-выста Шаңгыр-оол акый чок-даа болза, оон өөнүң ишти Бичижик Сапыков-на, уруглары Кара-Чыраа-да чурттап чоруурлар.

Сөгө Ондар.
Күш-ажылдыг хоочуну.

БАЛЧЫЙ-ООЛ БАШКЫ

Очерк-эссе

(Уланчымы. Әгеи № 65 "Шында").

Оон-биле болур. Дирек-торну башкылар-даа, өөр-еничилер-даа кедергей хундүлээр турган.

База-ла дайын үезиниң салдары боор, ол үеде ки-жилер аажок шеригзир, спортка ынак турган. Амгы шаг болза, Балчыи-оол башкы тулгас спортмен-нерин бирээзи турар ийик. Ол волейболга-даа, футболга-даа кедергей ой-наар турган. Турникке туттунуп турда, ужура ку-ла. "Сорунза" долгаарда, баг кулар-биле холдарын демрге быжыглай шарп алыр чүве болгай, а Бал-чыи-оол башкы ындг ма-гадылап чокка бөөлденер. Сөөлүнде бодап чоруурум-га, "солнше" деп орус сө-стү "сорунза" деп турган улус болдувус. Турникке хол бажына 360 градус бөөлденирге, хүн хевир-лүг бүдүн тырыкшы апар болгай.

БАЛЧЫЙ-ООЛ БАШ-КЫ хаакка база кон-чуг маңнаар турган. Кара боолары база кончуг. Те-вектээнде мырнай сал-дыкпас, ону санаар дээр киж чалгаарай бээр. Бү-гү чүдүдере дески баш-кы турган-дыр ийи.

Директорнуң аалынын херээжин ээзи аптека эр-гелекчилеп турган. Ковчуг чараш анык херээжин киж чүве, арын-шырай-на оза, хеп кедери-даа оза, ашаа-ла олчаан. Улуг оолдарың мынча деп чугаалажып турганы бо-ла диннаар мен: "Бо хоорайда эң чараш киж-лер херээжинерден Дүк-еке башкы-биле Балчыи-оол башкының аалынын ишти". Мен чайын авам, адамга мынчаар чугаала-рымны ам-даа сактып чо-руур мен: "Балчыи-оол башкы дыка оза киж, кадай база. Иелээр-илээр "МОПР" (Револ-юсчуларга дузалаар бүгү делегей организациязы)", "Ворошиловский стре-лок", "Кончуг эки адыг-жы" деп демдектерлиг. Мону бодаарга, Балчыи-оолдар эки спортсмендер-да, иделкейлиг патриот-тар-да чораннар-дыр. Олар бот-боттарынга ке-дергей-даа таарышкан улус. Балчыи-оол башкы аалынын ишти сөө-лүнде база башкы апарган дээр чоран.

БО ИЙИ кижиниң хеп бижидип билрин бичимден-не магадаар ийик мен. Улуг орус чо-гаалы А.П. Чеховтун чу-гаалап кааны-ла ояар: "Кижиде бүгү-ле чүдүдөр чараш болур ужурулуг; арын-шырайы-даа, угаан меделери-даа, идик-хевиде-даа". Кетгиниң билери база уран чүдү-дүр. Ынчангаш Балчыи-оолдары бедик культурулуг кижир деп билр мен.

Бир катап школага мын-дыг чугаа тарай берген: "Балчыи-оол башкы Кы-зылче өөренип чоруй бар-ган". Мен дээрге барып-барып башкы киж, барып-барып директор киж база өөренип чүве-дир аа деп, кайгал турган мен, ам кандыг эртемге өөренип чүве ирги? Ур болбаанда башкыныс чедиң келген.

Хамык ужур мындыг бол-ган чүве-дир. Дайынны баштайгы чылдарында шко-лаарга шериг херээжин башкылары турбаан. Бал-чыи-оол башкы ыңчангаш анаа өөренип чоран киж болган. Сөөлүнде бистин школавыска улуг лейте-ниртен Кан-оол деп шериг башкыныс чедиң келген. Ол дээрге улуг эртем-сургуул чок-даа болза, аттыг кижиде болгай, шылгарангай пе-дагог Макаренко-ла. Шко-ланы ол каш хонуктар иш-тинде-ле барык-ла шериг казармасы кылдыр хуулду-рузаркан. Ол дугайын "Кан-оол шериг" деп улуг оче-ривниге шагда-ла бижээр мен.

Директор хүдээлгезин-

ден, төөгү башкыларын-дан аңгыда, Балчыи-оол башкы биске "Шеригтин иштиги албанын дүрү-мү" деп эртем өөрдө бер-ген. Ону бичи пионер-даа, улуг ополчен-даа сургуул-дар деге өөренип турган.

Бир катап шериг кичээ-линге Балчыи-оол башкы мени тургузупкан, мын-дыг айттыр салды:

— Далай флудунуң ше-риг албаныларын кү-дуку чадазын дужаалда-рың адап көрөм.

Шериг кичээлдеринге дорт кылдыр туруп алгаш, кыска кылдыр харылаар чүве болгай, санап-ла эге-лдем (эрги угааны-биле сактып тур мен, ам чазып турарым база чадавас):

— Матрос, улуг матрос, бирги чергенин старшина-зы, ийиги чергенин стар-шиназы, үшкү чергенин старшиназы.

Башкы улай айттырды:

— Ортумка чаданы дужаалдары чүд?

— Лейтенант, улуг лей-тенант, капитан-лейте-нарт.

— Дээди чаданы дужаалдары?

— Ковтр адмирал, ад-мирал, вице-адмирал, флот адмиралы.

Мени мынчаар билр деп бодаваан боор, башкы артында өөрүшкүлүг шат-тыртыпты:

— Олу! Кончуг эки!

Ол шагда демдекти сан-биле салбай турган.

Башкы ыңчан мени опол-ченерге беин үлегер кыл-дыр мактап адал турганын-га дыка-ла өөрээр мен.

Ол үеде өөрдөдгө чылы школаарга май бирде доостур турган. Улаштыр ада-не хуралы болур, түн-вездери үндүрер, эки өөрөгөннерин адаар. Мен чылдын шаңнадыр чоруган мен. Балчыи-оол директорнуң холундан бир ном азы беш кыды-раш алгаш, аажок-ла амыраар ийик мен.

Школадан чыгылап кел-геш, аалдарымыска каш хонгаш-ла, чакы тарыла-же киритер бис. Агт, шары бажы мунар, улуг-ларывыс аядазын тудар.

Бир чазын тарылга чаа-ла эгелет турда, суму дар-газы Хойтпак-оол (ол ачамнын калы төрөөн дун-мазы чүве, сөөлүндө Хо-ву-Аксыны көбөлтү тыви-жин ажитканы дээр Ста-лыччи (Күруе) шаңна-дың лауреады болган) бир киж эдиртип алган бистин хову турлаанга айт-тар мунган чедиң келди. Көөрүмге, Балчыи-оол башкы, арным иши диди.

МЧАЭ даргасы мээң ачам улусту чымп бээрге, суму даргасы мынча диди:

— Биске тарылга эр-тирп Балчыи-оол дарга чедиң келген-дир.

Башкы кижини дарга дээрге, мээң дилымга, доо-ра чудук дег, черле эштепеш болган. Ол-да кан-дыр, школа база удуртуп турар киж боорга, Бал-чыи-оол башкыны Ийи-Тал сумузуңче сургакчылап чорудупкан бооп-тур.

БИЧИИ ХУРАЛ ҮЕ-ЗИНДЕ ам Балчыи-оол дарга кимнын-даа угаанында чок, элдепти санал үндүрүп келди:

— Бүгү херекти дайын байданынга чыгыртып, та-рылганы бедик агротех-никтиг девнеке кыска хуусаада доозар. Ынчан-гаш хүндүсүк болгаш дүнеки деп ийи ээлчегге ажилдаар.

Ол-ла доран чаа чурум тургустунду: улуг улус дү-не ажилдаар, бистер ыш-каш, шала бичи кижилер — хүндүс. Шак мынчаар, Балчыи-оол башкыны ачы-зында дун-хун чок ажил-дап тургаш, бистин МЧАЭ тарылганы он шаа хонук-тинде-ле барык-ла шериг казармасы кылдыр хуулду-рузаркан. Ол дугайын "Кан-оол шериг" деп улуг оче-ривниге шагда-ла бижээр мен.

Директор хүдээлгезин-

Дугая

Ол дүшкен. Чүте?

Каа-Хем суурнун Сарыг-Сеп суурга кожуун чаргызаанын чөпээрели-биле кино четкизи турган бажында бичежек-даа бол, шаа-биле дериттинген дуган турган. Чон анаа чаңчыгып, ыңай-бээр, ырак-узаак чер чоруурда, кире дүжүп, тейлеп ал турган чүве.

Анаа кожуунун даа ламазы Май-оол Сундуу-оолович Монгуш ажилдап турган. Башкыныс ко-жуунга бир дугаар Ша-гааны эрттирп, школа-ларга шажын-чүдүлгө дугайында лекцияларын номчуп чонун хей-адын көдүрүп ажилдап кирип-кен. Черле ыңчан, эки кижилерни кады-кожа чурт-тап, ажилдап чоруур эш-өөрү, хоор чоңу хүндү-дүр боор чүве. Башкыныс бичинзинден-не кар-кан көрүр киж, а ону ада-нези хоруп чоранын-да билдиртпейн чоран.

Ынчалза-даа сөөлүрде оозу илереттинип, ала-чайгаар-ла шажын чүдүл-геже башкары берген.

1995 чылда Тывага Ин-диядан төвүт лама-башкы-лар келген болгай. Ынчан башкыныс — Май-оол Сундуу-оолович төвүт башкыларын тускай өөредин өөренип доос-кан. Каа-Хем кожуунун даа ламазы кылдыр ажил-дай берген. Боду Бажың-Алаак суурга төрүттүң болган бо башкыныс дыка-ла эки билр мен. Топ-тут-томааныг, биче сеткилди киж. Башкыныс ты улус мегелеп, багай ажилдап чоранын черле көрбөзүн, диннаван-даа мен. Ам көрүп чоруурум-га, кожуунуушта, ылаң-ла, чон мегелеп, акша мөлчүп чин чоруур ийи-чангыс хам аттыг улус-тар тыттып келген.

Сарыг-Сепке дуганы-выстың ажилдавын база-ган чылдагында бажы хей-ле шаптаразынан бар деп боолар мен. Чүге дээрге башкыныс анаа ажилдап турар үезинде, чамдык улус эзирип ал-гаш, кыжанып турган бол-гай. Ол-ла кижилер база дуганынысты оорлап кап-кан. Оон түнвелинде дуган дүшкен.

Май-оол ХОВАЛЫГ.
Кундустуг суур.

Төрөөн дылывыс — байлаавыс

ДЕФИСТЕРНИ ЭВЭЭЖЕДИР ДИЗЕ...

Амдыралчы болгаш школарга башкылаан дуржулгамдан тыва дыл-ды бодамчалыг ичинчел көөрүмге, тыва чоңуvas бойдустан бодунун төр-өөн дылын будалдыр, нарынчандын ожаавастаанын эскердим. Эттүндүр аянштырар бак чачы-лывыс үлегерлеп алган сөстөривиске беин хал-даан. "Төрөл-дөргүл", "дөргүл-төрөл" кылдыр сук авай-шавый словарь-ларда киргилээр, үш дакпыр дефистел берген-нери беин бар. Ийги азы бирги кезээ тускай ук-калыс сөс бооп хергелет-тинмес, аң-мен, уруг-дээр, олар-белчирин, белек-сөлек, аш-чөм, ко-рум-чурум... деп сөстер бар. Мен ындг сөстөрүн нарын сөстер дивес мен, чагы жаргоннаары сө-стер дээр мен. Оларын ты-ва дылдын литературлуг нормазынга, орфографтыг, өске-даа словарьларга кирген бир-даа ажы чок, олар чокка-ла тыва дыл болбай, арыг чурттап шыдаар. Сөс бүрүзүн ко-жуу, аартадып чоруур өттүндүр аянштырар сөстер тыва дылывысты хоралап, нарылап тур-гар. Чыл бүрү олар илгер-леп турарлар. Ынчангаш тыва дылда чаңгы жар-гоннары" деп чаа термин-ден чөпшээрер берип кө-рүнер.

Ажыг-шүжүг, ажы-агый, өг-бүдө, сан-хөө... дээр ышкаш чаңгы жар-гоннары хамаарышкан сөстөривден адырлайбын баарынын кыжанын чок. Ол сөстөрүн билдинмес кезээни кол сөзүндө, бы-жыг-лаа берген болза, арыг-лаар аргалан ылаң-ла тывар. Чижээнге, адрес-тери көрээди: Сан-хөө ямызы — Сан ямызы; Арга-ыяш ажил-агыйлыг девискээр эргеледи — Арга ажилдыг девискээр эр-геледи; Көдээ ажил-агый болгаш аш-чөм ямызы — Көдээ ажил болгаш чөм ямызы; Көдээ ажилдыг будурулге кылдыр өскерт-тир болза ажырбас. Уелер эртер эптежи бээр, дыл дүрген өскерлер.

Чүгүле дүш-тул, өг-бү-лө, өм-тан, дарга-бошка... деп сөстөрүн ийги ке-зээн литературлуг дылга тускайлап ажиллап болур, чүге дизе тұл (бүдүртүп

дүш), таң (төвүт эм), бүлө (өг-бүлө), бүлөлиг кылдыр ажылгаза.

Дефистелери көвүдөп турар чээрби ажыг сөс-териниң чамдызы бо: бот—56, кара—42, аң—36, кызыл—30, арга—26, көк, ажил—16, аза, ивек, ажык—12, оо, үе, сарыг, де-мир—10, эрге, чунар, ал-дар, амыр, үш, боо—8 саныг каттышкан сөстөрлүг турарлары аргажок хой.

Дефисте хандыкшыл (де-фистомания) бадтыкатын ийи турар. Халыңың-догаа, Хун-хурту, Хей-аът (со-лун), Дуган-өргөө... чергелиг сөстөрүни мурундагызы дег (1958 ч.) дефистевээр ишын. Чүге дизе, оон-биле дөмей "удуур өрөөл", "чөмөнчир өрөөл" дээр чижектиг оон-даа өске сөстөрүни база дефистевээр эвес аан.

Дүрүм. Чаңгыс уткалыг чүвөлөр аттары илерет-кен сөстер каттыжыш-кынаары аңгылап би-жайар. Чижээ: баш кызар, моюн ораар, демир ужуң, ажил херек, бот үе, улуг эртек, чаңгыс эп.

Дүрүм. Биче секти до-макта катаптан бир до-мей сөстөрүни аразынга салыр. Бо дүрүм бисте сарыг, Чижөө, ажырбас, ажырбас, дунмам оруна-га олуру. Бо дүрүмге ха-мааржы кара-кара, аң-гы-аңгы, он-он, шиги-шиги... дээр ышкаш на-рын сөстөрүни база кии-рер, дефистевес. Чижээ: дагны куду ак, ак өшкүр бадпн орлар (Хөлчөк ак-кыр дээр утка чок).

—тыр, —тир, —тур, —дыр, —дир... ышкаш, өске-даа артынчыларын аргажок хергелээр ужурга таварышканды, шээлиг ажыг-лар кылдыр чурумчулар. Кевин херек чок ажыг-лар улустар эвээр эвес.

"Хоойлу-дүрүм нормала-ры" дивейи, "хоойлу нор-малары" дие? "Эрге-хоойлу камгалаар орган" дивейи, "эргекамгалаар орган" кылдыр тудуштур бижизе чүл? Чүге дизе, хоойлууну утказында дү-рүм, эргенин утказында хоойлу-даа бар болганда. Ындыг байдалда сөстер кайы хой.

Тус-тус темаларны, чу-гаа кезектерин өөреди-ринге хамаарыштыр ажыглар дараазында дү-

рүмнерни көрээл. Сино-нимнерни, антонимнерни, синонимчез сөстөр-ни тыва дылда шупту де-фистелип турарын барым-далааш, шуптузунга де-фистевээрин соксадир.

Дүрүм. Бир эвес сино-нимер, антонимер, синонимчез сөстер домак-ка кожа чорза, биче сек-биле аңгылар. Чижээ: Кыштавыс бедик, чавыс дагар аразында. Иаңг-соок деп каттыжылганы утказын мынчаар тайыл-бырлаан боор. Изиг хү-нер ур-ле турган — хеве-тер соок хүнер эгелээр. Изиг-соокту биче сек-биле алгаса, база-ла изиг, соок хүнер турганы бил-ден бээр. Эжеш кылдыр тургустунган кавдыг-лаа нарын сөстөрүн утказын билип алары, иероглиф-тер деп саралыг. Кожа тыртып сөглээр бак, чегей чачыдылгы улуска дефис черле таарышпас.

Синтаксистиг арга-биле тургустунган эжеш дем-дек аттарын (эъткыр-сүт-күр, аар-чник, узун-кыска) кылгы сөстөрүн (чедер-чепес, үнер-кирер, оонар-хуунар...) кайызы-даа ден эргелгил, ийи дестен тур-густунган эжеш чүве аттарын (ай-беш, уг-шиг, даг-лаш...) болгаш бүгү чугаа кезектеринде өске-даа нарын сөстөрүни де-фистен хостаар. "Эъткыр-сүткүр" деп дефистеп бол-бас, чүге дизе "эъткыр" деп сөс долуг хевиринде.

Эжеш нарын сөстер огу-луг оочудурутумас. Тыва-орус словарьна "көр" деп кожа сөстөривче ыдалаан боор. Чижээ: дожек-шир-тен көр, дожек, ширтек (собиер, суң.) деп каан боор. Ындыг оочулганы шуут херээ чок. Тускай лексикалыг чугаа кезекте-ринге бөдүлгөзүн, эжеш-тирген болурундан шуут ойталаар.

Ынчан дылывыс белең-чип, артык сөстөрүнд адырлап, нарын уткалар-дан чигеп болур. Төрөөн дылывысты сайзырады-рычыч уланган реформа-житкан тускай программа-жыткан. Номчукчуларын санааларын манап артым. Тус-тус бодалдарыга ха-маарыштыр тайылбырлыг, тодарыч, бадтыкар шынаачилерден менде бар.

Леонов ХЕРТЕК,
Чоюн БАШКЫ.

рүмнерни көрээл. Сино-нимнерни, антонимнерни, синонимчез сөстөр-ни тыва дылда шупту де-фистелип турарын барым-далааш, шуптузунга де-фистевээрин соксадир.

Дүрүм. Бир эвес сино-нимер, антонимер, синонимчез сөстер домак-ка кожа чорза, биче сек-биле аңгылар. Чижээ: Кыштавыс бедик, чавыс дагар аразында. Иаңг-соок деп каттыжылганы утказын мынчаар тайыл-бырлаан боор. Изиг хү-нер ур-ле турган — хеве-тер соок хүнер эгелээр. Изиг-соокту биче сек-биле алгаса, база-ла изиг, соок хүнер турганы бил-ден бээр. Эжеш кылдыр тургустунган кавдыг-лаа нарын сөстөрүн утказын билип алары, иероглиф-тер деп саралыг. Кожа тыртып сөглээр бак, чегей чачыдылгы улуска дефис черле таарышпас.

Синтаксистиг арга-биле тургустунган эжеш дем-дек аттарын (эъткыр-сүт-күр, аар-чник, узун-кыска) кылгы сөстөрүн (чедер-чепес, үнер-кирер, оонар-хуунар...) кайызы-даа ден эргелгил, ийи дестен тур-густунган эжеш чүве аттарын (ай-беш, уг-шиг, даг-лаш...) болгаш бүгү чугаа кезектеринде өске-даа нарын сөстөрүни де-фистен хостаар. "Эъткыр-сүткүр" деп дефистеп бол-бас, чүге дизе "эъткыр" деп сөс долуг хевиринде.

Эжеш нарын сөстер огу-луг оочудурутумас. Тыва-орус словарьна "көр" деп кожа сөстөривче ыдалаан боор. Чижээ: дожек-шир-тен көр, дожек, ширтек (собиер, суң.) деп каан боор. Ындыг оочулганы шуут херээ чок. Тускай лексикалыг чугаа кезекте-ринге бөдүлгөзүн, эжеш-тирген болурундан шуут ойталаар.

Ынчан дылывыс белең-чип, артык сөстөрүнд адырлап, нарын уткалар-дан чигеп болур. Төрөөн дылывысты сайзырады-рычыч уланган реформа-житкан тускай программа-жыткан. Номчукчуларын санааларын манап артым. Тус-тус бодалдарыга ха-маарыштыр тайылбырлыг, тодарыч, бадтыкар шынаачилерден менде бар.

Леонов ХЕРТЕК,
Чоюн БАШКЫ.

рүмнерни көрээл. Сино-нимнерни, антонимнерни, синонимчез сөстөр-ни тыва дылда шупту де-фистелип турарын барым-далааш, шуптузунга де-фистевээрин соксадир.

Дүрүм. Бир эвес сино-нимер, антонимер, синонимчез сөстер домак-ка кожа чорза, биче сек-биле аңгылар. Чижээ: Кыштавыс бедик, чавыс дагар аразында. Иаңг-соок деп каттыжылганы утказын мынчаар тайыл-бырлаан боор. Изиг хү-нер ур-ле турган — хеве-тер соок хүнер эгелээр. Изиг-соокту биче сек-биле алгаса, база-ла изиг, соок хүнер турганы бил-ден бээр. Эжеш кылдыр тургустунган кавдыг-лаа нарын сөстөрүн утказын билип алары, иероглиф-тер деп саралыг. Кожа тыртып сөглээр бак, чегей чачыдылгы улуска дефис черле таарышпас.

Синтаксистиг арга-биле тургустунган эжеш дем-дек аттарын (эъткыр-сүт-күр, аар-чник, узун-кыска) кылгы сөстөрүн (чедер-чепес, үнер-кирер, оонар-хуунар...) кайызы-даа ден эргелгил, ийи дестен тур-густунган эжеш чүве аттарын (ай-беш, уг-шиг, даг-лаш...) болгаш бүгү чугаа кезектеринде өске-даа нарын сөстөрүни де-фистен хостаар. "Эъткыр-сүткүр" деп дефистеп бол-бас, чүге дизе "эъткыр" деп сөс долуг хевиринде.

Эжеш нарын сөстер огу-луг оочудурутумас. Тыва-орус словарьна "көр" деп кожа сөстөривче ыдалаан боор. Чижээ: дожек-шир-

1930 чылдың июнь 28-те тыва бижикти бадылааны-биле деңге ТАРН Төп Комитетинин болгаш ТАР Чазанын тускай хуралына Тыва Күрүенин ном чогаадыр черин база ТАР-ның Эртем комитетин тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган.

1925—30 чылдарда эртем ажылдакчыларынын тыва дылды шынчелеп келгенни туннелинде, Тываны куруне бижик чогааттыган, тыва бижикти орфографиязы бижылаттырган. Тыва бижикти алфавитин тургузарына Ленинград, Москва хоорайларын эртемденери Е. Д. Подьянов, Н. Н. Попов, С. Е. Малов, А. А. Пальмбах болгаш өскелер-даа дыка улуг ажылдарын чорудуп турганнар. А. А. Пальмбах Эртем комитетинин болгаш ном чогаадыр черин ажылдыг дорт киржиш, номнарны чогаадырынга, парлан үндүренинге улуг дузады чедирип чорган.

1930 чылдарын төнчүзүнде Тыва ном чогаадыр черин эргезинге типогрфия болгаш ном саарылганын ажылдык база кирген. Ном үндүр чер ол үениң денелинде бидик сайзыралды ап, культура революциянын эң улуг чаалап алышканын бирээзи апарган.

Бижик билбес чорукту узуктарыне угланган ажылдар суму, кожууну бурзунга калбаа-биле тургустуруп, дыка хайышканын байдалга эртип турган. Москвага парлаттыган баштайгы тыва «Ужугел» ному биле улуг, бичи чон үжүк кара танып, номчуп, бижип өөренип турганнар.

Чечен чогаал номнарында ангыда, өөредилге номнары, улус ажил-агынын иязы-бүрү адырларына — мал, чер, аяныр ажилдары усты-выш, медицина, бугурулге айтырылгына хамаарышкан номнар нам, чакыткы доктаал-ийтирилери парлан брошюралар хөйү-биле парлаттынып турган.

Ычачагаш парлагга херээ чаа-ла хөжүгү эгелээ үеде ном үндүрүлгези нам, чакыткы улуг деткимчезин даянша, шапкы сайзыралды ап турганын илден. Ужук-бижикти өөренип апкан араатар номнары бир-де улуг эртинге, байлак дег камнап, кадалаган чоранаанар. Ном-дестер ачызында араатарнын делегейге көрүжү делгемчип, полит-

рынын баштайгы чогаалдарын Тыва ном үндүр черинге парлаттып, улуг чогаадкыч иштин оруунда исти маанай тыпкаш, хөй-хөй чаа чогаалдарын чога баралганын чоран болгаш чорурлар-даа. Өөредилге номнары, методиктиг литература чогаадып тургузар ажылдарга Тыва хөй-хөй эртемденери, очулдурукчулары, аргадуржулгалы башкылары, методистери улуг ажилды чорудуп келгенер. Олар-даа анаа эвес.

Ажылдар черивистин ичаныг хоочуннары Оюн Чечекчи, Валентина Норбу, Иван Кузнецов, Афанасий Сермакин, Хомушкү Сүрүң-оол, Дырбак Күзөгеш, Роза Конева, Клара Кузнецова, Тамара Тупица, Галина Казацева, Нина Хорошкова болгаш өскелер-даа аныктарга үлгер болуп, боттарынын ажил-ижинин чакыттары оларга дамчыдып берип чоранаанар. 1968 чылдан бээр ангы-

лыыста шору чедиринки-нерни эскерип турар бис. Бир дугаарында, Тыва Чазавыс ном үндүр черин элээ деткип, национал чогаалды сайзырадырынга ашкандырышканын эртерин чылдында улгаттырган.

Коллективтин ажилдакчылары эртерин берге чылдарда ашша-шалың бер-бейн-даа турда-ла, шимээн-даш үндүрбей, мининг, забастовка кылбайн, киж и бурзуу номдентеривисти садыглап,

“Моолда тываларнын чаңчылдары”

Чоокта чаа Тыва ном үндүр чери анык эртемден Полина Сергеевна Сереня “Моолда тываларнын чаңчылдары” деп ному чырыкче үндүрген.

Ук номда шаг-теөгүлден бээр кожа-хелбээ, акы-думалашкы, дордүл-төрөл болуп чурттап келген тыва чогуун амырал чуртталганында езу-чаңчылдарны бодууну-биле бижээт. Ону номчуруга бистин чогуустан бурун

Чайгы дыштанылга

Чонну ажылга хаара тудар Федералдыг күрүне албанын Тыва Республикада департаментин ажылдавып турар хамаатыларын элэди урууларын ажыктып ажылга болгаш чайгы дыштанылгага хаара тудура талазы-биле организастыг хемчеглер дугайында доктаалды хүлээп алгаш, амыдыралда ботандырып эгелей берген.

Амгы үеде кожуунарнын, хоорайларнын чонну ажылга хаара тудар албан черлери — кидистери ажил чок хамаатыларын өг-бүлелерин элэди урууларын тодардып, чайгы дыштанылганы канчаар организастарын тайылбырлап, кидикшилга лагерлерлиг бугурулгелер-биле дугуржуп эгелей берген.

Департамент биле Тыва Республиканын күрүне албан черлеринин ажилдакчыларын профвелединин рескомунун аразында дугуржулгада ат салдыган. Ында ажил чок хамаатыларын элэди урууларын чайгы дыштанылганын Дубинна

ӨРТ — ХҮН АЙТЫРЫНДА

ТР-нин Чазак Баштыкынын бирги оралкычы В.М. Оюнуң удуртулузы-биле арга-арыг өрттерин баш удур болдурбас болгаш ону дүргөн ажур талазы-биле ап чорудар хемчеглер дугайында республика докталдыг селектор хуралды эрттирген.

Хуралга ТР-нин Арга-арыг ажил-агынын девиескээр эргелигин удуртукчу В.И. Казай, Хамааты камгалал херектеринин база онза байддалар талазы-биле күрүне комитетинин даргазы А.П. Быков кыска дындагыларын селектор хуралдын киржикчилерине кылган.

Кожуунарыма, сумуларнын чыгырга даргалары болгаш арга-арыг ажил-агынын директорлары өрттерин үезинде илередип тып, ону өжүрениге кончуп дүрген, сонгаарлап болбас хемчеглерин дааскан. Кожуунарнын девиескээрлик рефидларин доктаамал организастап

БУРУНГААР КӨРҮШ-БИЛЕ

Парлагга херээ

ангы чылдарда ном үндүр черин директорлап чоран Салим Сүрүң-оол, Борис Болдур-оол, Василий Монгуш, Матпа Хомушкү, Монгуш Суге-Мадыр, Василий Хомушкү оларын хүндүктел-биле адап, удуртукчу бурзуу бодууну үезинде хөй күжүн үндүрүп, кызып ажилдап чоранаанар.

Ычачагаш ном үндүр черин коллективинин көз эезин эгезинден турашырак эртем-биллиги чогаалчылар, журналистер, полиграфистер тургузуп келген. Коллектив интернационалдык, бижык байралдыг, эвилел-ээлдүк болгаш өскелер-даа чечен чогаал, өөредилге номнарынын чурук каасталганын бидилин-биле, уран-чараш, бидик денелге чуруп чоранаанар.

Ном үндүр черге 1968 чылдан эгелеп ажилдаан мен, коллективтин чогаалдык ажилдакчылары, хоочуннары-биле деңге ном үндүрүлгезин берге, чымштыг херээнге бодууну эвээш-биче-даа бол, күш-ажалчы үлүмүнү кирип келген мен. Баштайгы чылдарында ном үндүр черге ажилдап чоран редакторлар Доржу Ондар, Куулар Аракчаа, Сарыглар Кудажы, Күжүгет Сарыг, Кызыл-Эник Кудажы, Алексей Делгер-оол, Эльвира Күжүгет, Александра Болдина болгаш чол редактор Юрий Кюзегештин чылы-биле болап, хүндүлөп, олардан өөренип, журналист, редактор ажилдын копкаларын алып эртип, чагыс коллектив азы 32 чылдарын дургузунда шынчыл ажилдап келгенни чылдагыны

үзүк-соксаал чок ажилдап чоруп турар бис.

Ийн дугаарында, РФ-тин чаа тургустунган Парлагга, телерадио дамчыдалгалар болгаш массалык коммуникация чепсектеринин талазы-биле аяныштын Россиянын ном үндүрүлгезин деткир программаны кырип, оон өөредилге номнары үндүр деткимчени база ат эгелелик.

Кол чакыкчысы—Трин Ният болгаш профессионал өөредилге амызы тыва өөредилге номнары парлардынын ашкандырышканын улгаттырып база азаап турар.

Ном үндүр чер эки шынарлыг, өнүгү каасталгалы өөредилге номнары парларын алдыра, чурттуу арга-агы хоорайларында полиграфия талазы-биле бидик денелде дериглеттинген типогрфия азы комбинаттары шилеп ап турар бис. Тывада амгы үениң негелдеринге, стандарттарга дүштүр өнүгү номнар парлар өфсеттиг машиналар республика типографиясында чок.

Республика типографиянын чаа үени бидик шынарыг техниказы-биле чепсектерин ону харылап турар комитет, яамылардан улуг үдегел-биле дилээр дүрүп бис.

Бо чылдын дургузунда номчукучуларымыз, тыва школар өөреникчилери кандыг-кандыг чаа номнар алыры база сонуурлар турарлар. Чечен чогаал талазы-биле чогаалчы К. Кудажынын “Шоңчалы”, Е. Таюван “Чайынаанга чакшы шаавыс”, М. Эргептин

МУНГАРАЛ БИЛЕ ӨӨРҮШКҮ

Көк-Хевек Доржу сөөлүг он беш чылда баян. Малы аскыр өөр чылгы, саар беш-алды инек чедир өскөн. Ооң чагыс өг-көданыга ал-бодунд, алган кадайнын төрелдеринин огул, кызы чайгы үеде “куш-ажалды дыштавылганы” эрттерири чаңчылаан. Олар эмдик болгалары, модургаларын муунушка өөредип турган. Күжүр эр-даа, оон анык чараш кадайы-даа чырганын магазы-биле чыргып, амыр-шөлөөн чурттап чораван.

Анчыг чүве болза, чылгы, бода малынын бажын оор бо-ла алыр. Өнүч херээжен ээзи хөдээрге, хөйүн көрүп көгөрээ Көк-Хевек көзүнгөн будунда тырпайн турган.

— Мал бажы ажырбас, оорлар өлүрүп чыргы-даа, өжежиң өзүп келир. Киж амытанын үр-салдымы харын хайыралыг. Эдерти келген кызы элээди назын четти. Менден төрээниң часыг кыс үш харын харлапты. Угбашкыларга дем-биле-даа болгай, сөдөн бир чаптан-чыгбайн манап чадап ат болурум ол-дур аа? — деп, эр удур оюн эрээ.

Эртен кызын бөлүк оор эртин кодагына хөй удаа “аалдаан”, малын кезин күш-биле хунаай берген. Шала часкаар оон кодааны мырнын карартып часкан. 1,5 чыл хире үени дургузунда үптөкчилер шырак аяттарын шуптузун оорлап чиккен. Аалга тентекчилерини муунушка өөредип кааны кыш

Тыва милициянын 75 чылынга Салым-чолдуң айлашканы

— Арат чоңга, күрүнеге ам-даа бараан болбушаан. Ажы-төлге, анык-өскенге балаттынмас чагаай исти аттырып, оларын боладдырыптар, орук айтыкчызы сылдыс дег чырып, хып чоруп магалы-ла салым-чолду дег кижилер аа? — деп, айтырыгга милициянын курулвары полковниги К.Д. Даржаа амыралчы дуржулгазы-биле харылаар.

— Салым-чолду кым-даа шилеп албас боор чүдөр-ийин бо дээш, Куулар Дугуржапович чыгаанын далла чокка уламчылаар. — Боттун эдилээ салым-чолду эки, багай деп чүчү чугаалаар боор, бурган ачызында буяның-ла херектен кылып, бугуруп чорума, дээр хөөнүгү — анык чалым шүгүл чоран чылдарымдан-на күзелим инди. Хууда салымга хомудалым чок болу дег, ыччалза-даа бир чурттап чорур узанында Афганистанче совет шериглерин дайнык кыргенин, Чечен Республикада төмөйни турар оттуг чааны соксадырын шуут-ла четтикпес-тир мен.

К.Д. Даржаа яамыны политкилдизинин начальныгы тургаш-ла, хенче чажыдан спортчу отчурашчы кытыккан болгаш, милициянын хууда составына хаара тудтурган ажилдакчыларын хандамыр сайзыралык, спортчу мөөрөлөргө бодууну үлөгери-биле чайгаар-ла

хоорайнын национал парягына ийн хүн уругулу элээт. Ол хунер езуул-ла спортчу байырлалдын хүнери болулаан.

Тиялгени чедип алган спортчуларга тывышкан шаңдалар-даа, “Динамо” ниятелинин спортчу байырлалын деткээ “бурдуул” киж Куулар Даржаага тудуп сунган суй белектер-даа тудур-ла болган. Даайнын шаңалы дээш шүгүлүгө меде Владимир Монгуш беш харлыг “Белый” деп сарала шарылыг, жүжүрлөк Аяс үш харлыг дөненээр дендин семис хүрүн шарыкчы-биле, үстүнде адаанын аныкшыларын кайзынганда кадыраган, үшүк черин элээт Уран-оол Донгак хөй биле сергени катый хаара шаңалга алган. Үш чыл бурунгаар меде Даржаанын тургускан шаңалдары инди шырак турган-дыр.

Ол, ычан харын баштайгы “саалда” шыгалдыны деткичи болуп спонсорлаш, денди эки эртерин үстүнде чизелп бижээни мөгелер шаңнаан бола, шээр малдын санында-на бидиле берген боор.

Тываанын хоочун хол бөмбүкчү болгаш шырак мөгези К.Д. Даржаа хол бөмбүкчү болгаш национал тыва хүрешти эд-не эки билер кижилерин бирээзи. Куулар Дугуржапович алыс боду чутаагыр, сөске өптүг болгаш үнү бедитпес, доктаап каап чугаалап

спортчулар чандыр көрбес, доран “шалбалаар”, ыяп-ла оларже “шыгаан” алгаш чорур, аажы-чаны төлептиг, бугурутп аныктарны чоорту иштики херектер албаныкче элээди эккээр, спортка ханы бердинген чоран киж чүдөт. Куулар Даржаа база ол агымга алыпкаш, волейболга 9 дакыр чемпион “Динамо” кол ойынкычы болурунда ачында, Тываанын шилдик команданын база капитанын, элбешидип, эки шагда каш-даа катап Саян ажур ойнап, байлак арга-дуржулганы аныктарга дамчыдып берип келген.

Амгы үеде курулвары полковниги хүндүлүг дыштанылга үнө-даа, Бин-Хем кожуунун девиескээринде арат ажил-агынын хөгжүдүп, рынокту мыйдышканын, аар чүгүтүң даа хаайыга халпас, балдыр дызыг, бай шыгалды, тодуг-догаа, омак-хөлдүг ажилдап, чурттап овар. Үш чыл бурунгаар Куулар Дугуржапович Даржаанын шаңалдары дээш маргыла төүп турда, ТР-нин Президентини Ш.Д. Ооржак “Хуреш” стадионга чыгган чон мурунуга хоочу спортчуну бугуруп кылып турар кызыкма күш-ажылга канчаар-даа аажок таарынганын сеткилин ханызыдан илередип, анаа бидик үнелелди берген.

Бөмбүк ойнаар меде Даржаа

Бөгүн фермер-сайгарлыкчы. Бурган чыан үлгези-дир Хуу-салым айлашканы ол-дур. Даныс САЛЧАК.

Таварылга

Мунгарал биле өөрүшкү ийн ычаар каттышкан. Кадайнын кара чыраан, каш хонук эртерге, олар ийн чок аалдар чаныкче чокшудай көже берген, аалдар аразынче, оор оруундан дезипкен.

— Өршээ, хайыракан! Каш малды төрөл бөлүк аалдар-биле азыражып өстүрүшкө болза, ажы-төлге, ат-алдар бир кончуг. Бо шагың оору кааны шаадыгай, мээниң дег болур ийик. Бот-хууда шаанда шыдал-шырак, ала долган кижилерин кодагындан хор эрээр чүве болгай. Бөлүк оор бөрдөн-даа дора — деп, ол чугаалаар.

Көк-Хевек Доржу дугайында ужурады кошкун малдын таныкымдан дындаан.

Аралчор ОКСУР.

соруналай кири тырта бээр, алдар-аттыг меде, тергийн эки хол бөмбүкчү чоранын оон аарыкчылары ам-даа улган. Ол, шынал-ла, төрөөн Тывазын эң ховар, онза солун кижилерин бирээзи, улуг спортчу, үлөгери өг-бүлөгези, ынаыштыг дагыныкчы. Ол бидик өргө-дужаалды дара-началык-даа чораш, ол чоуну хүндүлөп, биче сеткилдип чораван.

Ур-даа эвес үш чыл бурунгаар найсылал Кызыл-га бөгүн фермер-сайгарлыкчы бөмбүкчү ойнаар меде Даржаанын соондан чалгаан чоуну хөйүн көргөн киж бурзуу магадаан. Республиканын ИХЯ-нын “Динамо” спорт ниятелинин ады алган спортчузуна алдар болдурган волейбол, хуреш маргылаалары, улуг байырлал болганын оон киржикчилери кажан-даа улгас.

Ычан республиканын суралгы спортчуу К.Д. Даржаанын амыралчынын хөй кезин ажилдаан ТР-нин ИХЯ-зы, “Динамо” коллектив бо берге рынок үезинде деткип, хол бөмбүңү, тыва хурешке оон шаңалдары дээш маргылааны организастар шийтирнү хүлээп алгаш, генерал-майор сайыт Сергей Монгуш боду баштааш, анаа киришкен.

Тываанын бөгүн фермер-сайгарлыкчызы, бөмбүкчээр, хурешти салым-чанын меде олгунга алдаржыткан спортчу оон-тоглаа

“ШЫН” СОЛУНУ ДАМЧИШТЫР

Бистин эргим мыак ачавыс Ондар Киш-Чалаевич ДАРЫМАНЫ сөөлүг оорунче үдежип, биске деткимче кылган бугу чогуушка: Тываын гуманистдык шынчилдер институтун коллективинге, илангыя филология эртемденеринин кандидаты Зоя Байыровна Самданга, Доржу-оол Алдын-оолович Монгушка, Аныктар комитетинин даргазы Алдыксы Темір-ооловна Контарга, Тыва Республиканын Чазавыга; Дээди Хуралдын депутаттары Контар-оол Борсович Ондарга, “Тыва” телерадиокомпаниянын коллективинге, “Шын”, “Тувинская правда” солуннарын редакцияларына, Тыва ном үндүр черинге, Черил-оол Чакшымаевич Кууларга, Тывада сарыг шажыянын төлөөлери: геше Лопсан Тугтен, геше Дакпа Гьялцо, Пенде Гьялцен — төвүт башкыларымыска, Санкт-Петербургда этнография болгаш антропология институтунуң улуг башкызы, төөгү эртемнеринин кандидаты Бера Павловна Дьяконовага, Америкада өнүкү Ральф Лейтонга, Улан-Удэде, Даг-Алтайда, Новосибирскиде болгаш Якутияда эртем институттарында эртемденерге улуу-биле четтиргенивисти илередип, күдүк баяны мөгөйип тур бис.

Өг-бүлөүндөн, чок төрөлдөрдөн.

ШЫН Кизил хоорай, Красноярскыга, 100, ылексе 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Чазавы болгаш “Шын” солун редакциянын коллективин.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИОННО-КОЛЛЕГИЯ: Чимисаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИОННО-ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунуң оралкычы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82. Солун келбейн барганда даразында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КИДИСТЕР: Нийтирил-политиктиг кидис — 3-39-15; Медээлер албаны — 3-34-98; Бухгалтерия — 3-41-16;

Солун неделада ыш катал үнөр. Хемчээли 2 парлалма ама. Тиражы 4699. Чагыг 65.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 КБ “Тувакредит”, ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациянын Парлагга болгаш массалык информация чепсектеринин талазы-биле хоюлжудулганын чорудулаанга контроль болгаш буртукелинин Тыва девиескээр эргелигине буртукеттинген.

Буртукеттирген дугаары—Т 00007. Солунда парлаттыган материалдарын авторларын бодалдары редакциянын туругу-биле дүүшөй барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындамгылары дээш авторлар боттары харылаар.